

THE ROLE OF CITY IN AL-FARABI'S CONCEPT OF HAPPINESS

ABSTRACT

In the history of thought, the question of what the happiness is and how to acquire it is placed in the center of philosophical discussions. Usually happiness is regarded in these discussions as “the highest good”. Happiness which is shaped according to the world views of thinkers/philosophers, is seen as possible by application of Islam to the life in Farabi. This work will focus on how Farabi grounds the understanding of happiness over his phenomenon of *The Virtuous City* which analyses the ideal state order. In this frame, what leads him to write *Virtuous City* (which is accepted as utopia for many), in other words, the political and sociocultural events of his time will be addressed. It will be discussed the Farabi's typology of society and handled in what degree he is influenced by Aristo and Plato while he idealizes his ide of society. The understanding of happiness is significant in his understanding of important philosophy areas such as metaphysics-morality-politics. We can say even Farabi establishes his philosophy according to the idea of happiness which places human as a whole into the center. In this context, the idea of state which is established and assigned moral and metaphysical meanings by communities will be scrutinized and it will be concentrated on two resources of happiness according to Farabi, politics and city. In conclusion, the significance of city on Farabi's understanding of happiness which is presented to us by synthesis of different philosophical disciplines will be analyzed.

Keywords: City, Al-Farabi, Virtue, Happiness, Politics

* Fatih University, Istanbul, Turkey selvi0288@hotmail.com

I. FARABİ'NİN SOSYO-KÜLTÜREL VE SİYASİ ÇEVRESİNİN 'ERDEMLİ ŞEHİRİ' YAZMASINA ETKİSİ

Düşünürlerin görüşlerini ele almadan önce onları söz konusu fikirleri üretmelerine yönelten sosyo-kültürel ve siyasi olayları incelemek gerekir. Kültür insanın ürünü olduğu gibi, insan da kültürün ürünüdür.¹ Kültürleri insanlar bizzatı kendileri oluşturduğu gibi, onları yetiştiren, kimlik kazandıran, dünya görüşlerini belirleyen de yine kültürdür. Bu bağlamda kültürü meydana getiren de uygulayan-yansıtan da yine insanın kendisidir. Zira düşünürler, yaşadıkları toplumun kültür yapısı ve karşı karşıya kaldıkları meseleler neticesinde düşünür ve fikir üretirler. Farabi gibi büyük düşünürler de çevrelerinde gelişen olaylara duyarsız kalmamış, kendi dünyalarında değerlendirmiş ve bu anlamda çözüm üretmeye odaklanmışlardır. Sosyal-siyasi ve ahlaki meseleler birbirleriyle öyle ilgililerdir ki, bu olayları birbirinden bağımsız şekilde yorumlayamayız. Farabi'nin hangi disiplin olursa olsun bütün fikirlerinde bunun yansımasını rahatlıkla görebiliriz. Dolayısıyla, Farabi'nin düşünceleri adına referans aramamız gerekiyorsa öncelikli olarak aldığı eğitime, mensubu olduğu dine (Kuran ve Hadis ışığında) ve yaşadığı toplumun sosyal ve siyasi meselelerine el atmamız gerekir. Ancak bu çerçevede çalışmamızın ana kaynağı olan 'Erdemli Şehri'nin temel taşlarının nasıl atıldığını anlamış oluruz.

Farabi dönemi siyasal gelişimlere baktığımızda, onun Abbasi İmparatorluğu'nun parçalanmak üzere olduğu bir devirde yaşadığını görüyoruz.² Abbasi devletinin görkemli ve o muazzam ihtişamlı günleri geride kalmış, Bağdat halifelerinin gücü azalmış, bir sürü bağımsız küçük devletler kurulmaya başlamıştır.³ Dolayısıyla merkezi otorite zayıflamış, bu durum siyasi birliği zedelemiş; hem şahsi huzur, hem dini yaşayış açısından insanları ve toplumsal kitleleri tedirgin etmiştir.⁴ Zira bir felsefe sistemi kuran mümtaz bir şahsiyet olarak Farabi, kendisini tamamıyla teemmüle ve tefekküre vermiş, toplumsal, siyasal çalkantıların ve karışıklıkların dışında kalmış⁵,

pratik siyasetle ilgilenmemiş⁶ ve ilmi gelişmeye yönelmiştir. Farabi bu zorlu dönemde hissettiklerini şu şekilde belirtir:

Zamanın ters, sohbetin faydasız, her reisin bezgin olduğunu ve her başın bir ağrı taşıdığını görünce, evime kapanıp şeref ve haysiyetimi korudum ve izzet olarak bununla kanaat ettim. Yanımda bulunan ve avucumda ısıldayan hikmet şarabını içerim, içki arkadaşlarım mürekkep şişeleridir, musikim onların çıkardığı seslerdir. Aynı zamanda artık ülkelerde mevcudiyetleri kalmamış olan hikmet ehlinin sözlerinden meyveler toplarım.⁷

Farabi'nin Yunan felsefesi ile İslam dinini birleştirip sentezlemesindeki gayreti, bu buhran dolu günlerden kurtulup, toplumun yeniden ihtişamlı günlere döneceğine inanmasından kaynaklanmaktadır. Zira Muhammed Abid el-Cabiri Farabi'nin görüşlerinin yaşadığı dönemin adeta bir yansıması olduğunu söyler. Kendisine vazife olarak atfettiği Platon ve Aristoteles'in görüşlerini birleştirmesinde amaç, çağındaki toplumsal çatışmaları ortadan kaldırmaktı. Bir başka deyişle, Farabi'nin amacı, birbirine karşı çıkan politik ve toplumsal bakış açısındaki güçlerin birleşerek değişik gruplar ve bireyler arasındaki karşılıklı yardımlaşmayı sağlamaya yöneliktir.⁸ Diyebiliriz ki Farabi Erdemli Şehri bu amaç doğrultusunda yazmıştır.

M. Galston Farabi'nin söz konusu eserindeki görüşlerini geliştirirken, döneminin popüler anlayışı olan Şii-İmamiyye'nin siyasal formundan etkilendiğini belirtir.⁹ Farabi'nin Erdemli Şehri'ni ütopyik olmaktan ziyade ideolojik olarak yorumlayan Cabiri ise onun sosyo-kültürel ve siyasi çevresinin Erdemli Şehri yazmasındaki sebeplerini çok güzel bir şekilde idealize etmiştir:

Farabi'nin Erdemli Şehir/Fazıl Medine projesinin de ideolojik bir içeriği vardır. Buna göre, İslam devletinin sınırlarının genişlemesiyle birlikte birçok yeni toplumsal güçler, birbirinden ayrı görüş ve inançlar aynı coğrafya içerisinde ortaya çıkmıştır. Bu farklı güç odaklarının hiçbirinin diğerini egemenliği altına alamayışı ve sorunun

1 Peter Berger. *Dinin Sosyal Gerçekliği*, çev. Ali Coşkun (İstanbul: İnsan Yayınları, 1993), 29.

2 H. Ziya Ülken. *İslam Düşüncesi*. (İstanbul: Ülken Yayınları, 1995), 175.

3 Fahrettin Olguner. *Farabi*. (İzmir: Akademi Kitabevi, 1993), 104.

4 A.g.e s.121.

5 İbrahim Medkur. *Farabi, İslam Düşüncesi Tarihi*. Çev: Osman Bilen. Edt: M.M. Şerif. (İstanbul: İnsan Yayınları, cilt:2, 1990), 67.

6 Huriye Mucahid. *Farabi'den Abduh'a Siyasi Düşünce*. Çev: Vecdi Akyüz, (İstanbul: İz yayıncılık, 1995), 68.

7 Robert Hammond. *Farabi Felsefesinde ve Orta Çağ Düşüncesine Etkisi*. Çev: Gülnihal Küken &Uluğ Nutku, (İstanbul: Alfa Yayınları, 2001), XII.

8 M.Abid Cabiri. *Felsefi Mirasımız ve Biz*. Çev: Said Aykut, (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2000), 74.

9 M. Galston. *The Political Philosophy of Alfarabi* (New Jersey: Princeton University Press, 1990).

maddi boyutunu saklayarak görüş ve mezhep ayrılıklarına dayandırmaları, toplumda düşünce alanında birliğin hangi ilkelerle sağlanabileceği arayışına yol açmıştır. Bu alanda egemen olan iki eğilim Eş'ariler ve Maturidilerin temsil ettiği 'nakilci' eğilim ile Mutezile ve filozofların temsil ettiği 'Akılcı ve ilerlemeci' eğilimdi. Farabi böylesine karmaşık bir çağda yetişmekte olan döneminin akılcı ve ilerici güçleri olma özelliğini taşıyan hareketlerin tümünün geleceğe yönelik arzularının 'Erdemli Kent' projesiyle sözcüsü olmuştur.¹⁰

Sonuç olarak, Farabi'nin yaşadığı dönemin sosyal ve siyasi çalkantıları, onun eserlerine yansımıştır. Devlet yapısındaki zayıflık, toplum arasında başlayan görüş ve mezhep ayrılıkları onun toplumda baş gösteren kargaşaya çözüm üretmesine etki etmiştir. Ayrıca Farabi'nin felsefesinin hemen hemen hepsinde Aristo ve Platon'un görüşlerinin yadsınamaz bir etkisi vardır. Dolayısıyla çalışmamızın ana konusu kaynağı olan 'Erdemli Şehir' de bu etkilerden nasibini almış, bizlere söz konusu dönemin meseleleri adına ipucu vermektedir.

II. FARABİ DÜŞÜNÇESİNDE MUTLULUK

Mutluluk insanlık tarihi boyunca tanımlanmaya, bir anlam yüklenmeye çalışılan ve üzerinde çokça fikir beyan edilen bir kavramdır. Mutluluğun ne olduğu, böyle bir şeyin var olup olmadığı, nasıl elde edilebileceği, insan davranışlarındaki belirleyiciliğinin ne düzeyde olduğu, hangi alanda gerçekleşip gerçekleşmeyeceği (akıl-duygu, dünya-ahiret), insanların niçin mutluluğa arzu duydukları gibi konular devamlı olarak tartışılmıştır.¹¹ Bununla birlikte Mikdat Yalçın, *Mutluluk Yolu ve Felsefesi* adlı eserinde mutluluğu aramanın, ona ulaşmanın yollarını belirlemenin ve onunla uğraşmanın insan fitratında var olan bir olgu olduğunu ve bu sebepten söz konusu mutluluğa ulaşma düşüncesinin sadece düşünürlere özgü bir iş değil, her insanın sahip olduğu bir gaye olduğunu belirtmiştir.¹²

Mutluluk Kavramsal açıdan: Yunanca da *eudaimonia* sözcüğü ile ifade edilerek

büyük çapta zenginlik, iyi olmak,¹³ Latince de *felicita* sözcüğü ile refah ve bolluk,¹⁴ Arapçada da *sa'ade* sözcüğü ile ifade edilerek, sıkıntıda olmamak, muvaffakiyet¹⁵, insan için son mutluluk¹⁶ manalarına gelmektedir. Kelime anlamı açısından mutluluk ise genellikle insanların kendilerine en yüksek erek olarak koydukları değer, bilinci dolduran tam bir doyumluk durumu, istek ve eğilimlerin tam bir uyumu ve doyumluğu¹⁷ ve insanın doğru bilgi, inanç, erdemler ve güzel davranışlar sayesinde ulaşabileceği en yüksek ruhsal huzur, doyum ve memnurluk hali olarak tanımlanır.¹⁸

Aristoteles'te de olduğu gibi Farabi'nin siyaset-ahlak düşüncesindeki temel fikri mutluluktur. Onun mutluluk anlayışını incelemek, felsefesini yorumlamak bakımından tek kaynaktır diyebiliriz. Çünkü toplum-ahlak ve siyaset görüşünü mutluluk olgusu üzerinden inşa etmiştir. Öyle ki Farabi, İslam düşünürleri arasında tıpkı Batı'da Aristo gibi 'mutluluk filozofu' olarak tanınmıştır. Erdemli değerler sıralamasında mutluluğu erdemli toplumun gerçekleştirmeye çalıştığı en yüksek amaç ve değer olarak kabul etmiştir.¹⁹ Farabi'ye göre saadetin/mutluluğun elde edilmesi insanın yaratılış sebebini teşkil eder.²⁰ Yani insan mutluluğu idrak edebildiği zaman bizatihi kendisi hakkında bilgi sahibi olmuş olur. Farabi mutluluğu kendisi için istenen, hiçbir zaman bir başka şeyin elde edilmesi için istenmeyen, kendine yeter olan en yüksek iyilik,²¹ bütün insanların faaliyetlerinin hedefi olan, her insanın arzu ettiği, özlem duyduğu ya da duyabileceği, yöneldiği en tam ve en son gaye şeklinde tanımlar. Başka bir ifadeyle mutluluk tercih edilen şeyler arasında en çok tercih edilen, sadece kendisi için istenilen, kendi kendine yeterli olan ve bunun ötesinde de insanın elde edebileceği başka bir şey olmayan en yetkin hedeftir.²²

13 D. D. Runes. *Dictionary of Philosophy*, 'Eudaimonia' mad. 1977, 100.

14 Orhan Hançerlioğlu. *Felsefe Ansiklopedisi Kavramlar ve Akımlar* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1978), 4: 190.

15 İbn Manzur. *Lisanü'l Arab*, 'saade' mad., (Beyrut: Daru Sadır, 1994), 213. Ayrıca bkz. Serdar Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük* (İstanbul: Dağarcık Yayınları, 1995), 389.

16 Farabi. *Fusulü'l Medeni (Siyaset Felsefesine Dair Görüşler)*, çev. Hanifi Özcan (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, 1987), 39.

17 Bedia Akarsu. *Felsefe Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: İnkılap Yayınları, 1998), 129.

18 Mustafa Çağrı. *İslam'da İnanç, İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1997), 4: 34.

19 Huriye Mucahid. *Farabi'den Abduh'a Siyasi Düşünce*, çev. Vecdi Akyüz (İstanbul: İz yayıncılık, 1995), 71.

20 Farabi. *es-Siyaset'ul-Medeniyye*, çev. Mehmet Aydın, Abdulkadir Şener, Rami Ayas (İstanbul: Kültür Bakanlığı, 1980), 40.

21 Farabi. *Kitabü Ara-i Ehli'l-Medineti'l-Fazıla*, nşr. Albert Nasri Nader (Beyrut: Darul Meşrik, 1991), 106. Ayrıca bkz. Farabi, *el-Medinetü'l Fazıla*, çev. Ahmet Arslan (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990), 60. Bundan sonraki atıflarda *Medinetü'l Fazıla* olarak kısaltılacaktır.

22 H. H. Bircan. *İslam Felsefesinde Mutluluk* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2001), 56-57.

10 M. Abid Cabiri. *Felsefi Mirasımız ve Biz*, A. Said Aykut (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2003), 91-93.

11 H. H. Bircan. *İslam Felsefesinde Mutluluk* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2001), 53.

12 Mikdat Yalçın. *Mutluluk Yolu ve Felsefesi*, çev. Sabri Hizmetli (İstanbul: İlmi Neşriyat, 1994), 9.

Farabi insan aklının mutluluğu elde etmesinde bir itici kuvve-güç rolüne sahip olan ve insanın ulaşabileceği en üst derece olarak tanımlanan fa'al aklın mutluluğa ulaşmada çok önemli olduğunu vurgular. Akli, en üstte fa'al, ikincide müstefad ve üçüncüde de münfail olmak üzere basamaklara ayıran Farabi, insanların mutluluğu elde edebilmesinin ancak ilk bilgileri oluşturan ilk düşünürlerin fa'al akıl tarafından insana verilmesiyle mümkün olacağını söyler.²³ Kuvve halindeki aklın fiil haline geçmesi yani hissetme derecesinden akletme derecesine geçiş²⁴ ve adeta zihnin mükemmelleşmesi²⁵ olarak kabul edilen fa'al akıl olamadan mutluluk elde edilemez. İnsan akli ancak bu seviyeye çıktığında bizzat makul olur ve kendisi hakkında bilgi sahibi olur.²⁶ Varlıklara şekil veren fa'al akıl insan aklını aydınlatarak Allah'ın, mutluluğun ve diğer ruhani varlıkların idrak edilmesini sağlar. İnsan fa'al akıl kanalıyla Allah ile irtibat kurar, vahiy ancak onun aracılığıyla olur. İlmin ve mutluluğun kaynağı, insan akli ve fa'al aklın birleşmesidir.²⁷ Farabi fa'al aklın özelliklerini ve mutluluğu elde etmedeki önemini şu şekilde ifade eder:

Mutluluğu hedefleyen insan fa'al akıl sayesinde ay-üstü dünyasını tecrübe eder. Böylece tanrısal olanı ve kozmik akılları tecrübe eden insan da metafizik alanla ilgili doğru bilgiye ulaşmış olur. Nitekim Farabi'ye göre Tanrı, hem yetkin bilgi hem de salt iyi olan varlıktır. Çünkü Tanrı, varlıkların var oluşunun ilk sebebidir. Buna sebep olan da Tanrı'nın bilgisidir. Dolayısıyla ilk varlıktan sadece varlık değil bunun yanında bilgi ve değer de taşar. Hem en yetkin varlığa hem de en yetkin bilgiye sahip olan Tanrı aynı zamanda en yüksek değere de sahiptir. Ay-altı âleminin akleden varlığı olan insan, fa'al akıl yardımıyla en yetkin varlığı tecrübe ederken aynı zamanda en yetkin bilgiyi de tecrübe etmiş olmaktadır. Böylece insan en yüksek değere ulaşmış olur. Yani fa'al akıl seviyesine kadar yükselmiş olan insan ilahi bilgiyi elde etmekle ilahi bir varlık mertebesine çıkmış olur. Bu durumda insan mutluluğun zirvesine ulaşmış, mutluluğu tamamlamış demektir.²⁸

Farabi, insanlar ile fa'al akıl arasında belli bir mesafe olduğunu bu yüzden de insanların tam olarak fa'al akla ulaşamadığını, bununla birlikte sadece fa'al akıl derecesine doğru ilerleyen insanın gerçek mutluluğa ulaştığını söyler. Yani somut-maddesel alandan soyut-manevi alana yükselmek manevi olan hakkında bilgiye ulaşmak yüce değeri de beraberinde getirir. Böylece en yetkin bilgi aslında en değerli bilgi; söz konusu bilgiye sahip olan insan da en yüce değeri elde etmiş adeta Tanrı hakkında bilgi sahibi olmuş insan olur.²⁹ Dolayısıyla, Farabi her insana verilmeyen ancak insanın gayretiyle elde edilebilecek olan fa'al akla ulaşma yolunun mutluluğun anahtarı olduğunu vurgular.

Peki, fa'al akıl derecesini elde edebilmek yani mutluluğa ulaşmak neler gereklidir? Yüce mutluluğun elde edilmesi insan varlığının nihai amacı olunca, insan mutluluğun ne olduğunu bilmeye, onu amaç edinmeye ve göz önünde tutmaya ihtiyaç duyar ve duymaktadır da. Ayrıca mutluluğu elde etmesi için yapması gereken şeyleri de bilmesi ve onları da yapması gerekir.³⁰ Platon insanın istediğini tek başına elde edeceğine inanmamaktadır.³¹ Farabi de aynı şekilde mutluluğun yalnız başına elde edilebileceğine inanmaktadır.³² Mutluluğun temini için iki şey gereklidir: mutluluğun nasıl bilineceğini ve nasıl elde edileceğini gösteren bir sanat; bu sanatın uygulanabileceği bir yer. Bu sanat siyasettir; onun uygulanma safhasına konacağı yer ise Fazıl şehirdir (*el-Medinetü'l-Fazıla*).³³ Bu çerçevede çalışmanın devamında mutluluğu Farabi perspektifinden şehirde ve siyasette arayacağız.

A. MUTLULUĞA ULAŞMA YOLUNDA TOPLUMUN ORTAYA ÇIKIŞI

Farabi siyasal ve ahlak düşüncesini idealize ederken ilk olarak devletin kökenine yani ortaya çıkma sebebine yoğunlaşmış, bu bağlamda da bireyin amacını temele almıştır. Aristoteles ve Platon'un toplum düşüncesinden etkilenmiş, insanların ana gayelerinin en yüksek iyeye (en üst yetkinlik) yani mutluluğa ulaşmak olduğunu ve bunu elde etmek içinde bir araya gelme gereksinimlerinden, örgütlenmelerinden bahsetmiştir.

23 Farabi, *es-Siyaset'ul-Medeniyye*, 40.

24 Mehmet Aydın, "Farabi'nin Siyasi Düşüncesinde Sa'adet Kavramı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fak. Dergisi*, XXI (1976), 303.

25 Farabi, *Medinetü'l-Fazıla*, 153.

26 Farabi, *Risala fi'l-'akl*, nşr. M. Bouyges (Beirut, 1938), 120.

27 Farabi, *es-Siyaset'ul-Medeniyye*, 45. Ayrıca bkz. Farabi, *Kitab al-siyasah al-madaniyyah*, nşr. F. M. Najjar, (Beirut, 1964), 79 ve bkz. Mehmet Aydın, "Farabi'nin Siyasi Düşüncesinde Sa'adet Kavramı", 304.

28 Farabi, *es-Siyaset'ul-Medeniyye*, 40. Ayrıca bkz. Mehmet Tuncer, "Aristo ve Farabi'de Mutluluk Düşüncesi",

İstanbul Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, 2006, 98.

29 Farabi, *el-Medinetü'l-Fazıla*, 187-188; 59-60.

30 Farabi, *es-Siyaset'ul-Medeniyye*, 43.

31 M. Mañdi, *Alfarabis Philosophy of Plato and Aristotle* (New York: The Free Press of Glencoe, 1962), 64.

32 P. Merlan, "Greek Philosophy from Plato to Plotinus", *The Cambridge History of Later Greek and Early Medieval Philosophy*, ed. A. H. Armstrong (Cambridge: University Press, 1967), 125.

33 Mehmet Aydın, "Farabi'nin Siyasi Düşüncesinde Sa'adet Kavramı", 305.

Bu bağlamda diyebiliriz ki, aslında Farabi'nin düşüncesinde toplumlaşmanın nedeni ve amacının Aristo ve Platon'un tekrarı niteliğinde olduğudur.

İnsanların bir araya gelmesinin doğal olduğunu vurgulayan Platon, insanların temel gereksinimlerinin olduğunu ve bunları karşılamada tek başına kendine yetemediğini söyler. Ona göre bir insan bir eksiği için bir başkasına başvurur, bir başka istediği içinde bir başkasına. Böylece birçok eksiklikler birçok insanların bir araya toplanmasına yol açar. Hepsi yardımlaşarak bir ortaklık içinde yaşarlar.³⁴ Bu bağlamda insanlar zorunlu olarak hayatlarını kolaylaştırmak yani karşılıklı ihtiyaçlarını karşılamak adına bir araya gelirler. İnsanın bu gereksinimler olmadan da bir araya gelmesini zorunlu gören ve insanın sosyal-siyasal bir varlık olduğunu söyleyen Aristoteles toplumun oluşmasını şu şekilde ifade eder: İnsanların birbirlerinin yardımını aramaya gerek duymadıkları zaman bile toplumda yaşamak için doğal bir istekleri vardır. Yine de ortak yarar onları bir araya getiren etkidir. Çünkü her birinin iyi yaşamına katkıda bulunur.³⁵ Yani Aristoteles, insanların zorunlu gereksinimleri olmasa bile aynı amaç üzere yaşamalarının dahi onların bir araya gelmelerine neden olduğunu söyler.

İnsanın sosyal-siyasal bir varlık ya da medeni bir canlı olduğunu vurgulayan Farabi³⁶ bu iki düşünürün düşünceleri paralelinde toplum tasnifini şu şekilde belirtir:

Her bir bireyin, varlığını sürdürmek ve en üstün yetkinliklere ulaşmak için, tümünü tek başına karşılaması olanaksız olan pek çok nesneye gereksinim duyan bir doğası vardır. Bu nedenle gereksinim duyduğu her bir nesneyi kendisi için hazırlayan bir topluluğa dayanması zorunludur. Bundan dolayı bireyin var olması ve amacını gerçekleştirerek en üst yetkinliklere ulaşması, birbiriyle yardımlaşma ve dayanışma içinde olan birçok bireyin toplumlaşmasına bağlıdır. Böylece her bir birey, diğerinin varlığını sürdürmesi için gerekli olan bir gereksinimi karşılar. Bireylerin, toplumun tümüne sağladığı katkıyla da, varlığın sürekliliğe ve yetkinliğe ulaşılması için gerekli olan her gereksinim karşılanmış olur. Yeryüzünün türlü bölgelerinde, bireylerin topluluklar oluşturmasının nedeni budur.³⁷

Genel olarak toplumun tanımını yapmak gerekirse; toplum, bir amaç uğruna bireyler arasındaki bir yardımlaşma ve dayanışma, kümeleşme ve işbölümü, bireyin davranışlarının denetimi ve özgürlüklerinin oluşturduğu ilişkiler ağı olarak sürekli değişen oldukça karmaşık bir dizgedir.³⁸ Farabi'nin toplum anlayışında Platon'da olduğu gibi insan bedeni ile toplumu benzeterek karşılaştırma yapması önemlidir. Ona göre, bu benzerlik toplum ve bedenin ayrı parçalardan oluşan birer birlik olması ve birliğin amacının gerçekleşmesi için parçaların yardımlaşması bağlamında kurulur. Öyle ki, bedenin, kimisi üstün, kimisi daha aşağı, birbirine bitişik ve derecelenmiş, her birisi belirli bir iş yapan ancak tüm işleri bedenin amacının gerçekleşmesi için karşılıklı yardımlaşmada birleşen çeşitli bölümlerden oluşur. Toplumun yetkinliği elde etme amacına ulaşması içinde karşılıklı yardımlaşma gereklidir.³⁹ Ona göre nasıl ki, insan bedenindeki organların her birinin farklı bir vazifesi-işleyişi var ve sağlıklı bir beden olması için her birinin kendine düşen vazifeyi eksiksiz yerine getirmesi gerekiyorsa aynı şekilde toplumda her bireyde farklı yetenekler-sanatlar vardır ve toplumun amacının gerçekleşmesi için de benzer işleyişin olması yani toplumsal işbölümünün olması gereklidir. Platon bu durumu toplumsal yaşamda toplumun yetkinleşmesi açısından uygun olanın, herkesin tüm gereksinimler için çalışması değil, her bir bireyim belli bir gereksinim için çalışması şeklinde açıklar. Zira Platon iş bölümünü doğal ve toplumsal açıdan zorunlu görür.⁴⁰

Farabi genel manada toplumun oluşmasını, insanların hayatlarını idame ettirebilmek ve en üst yetkinliğe ulaşmak olarak görmüştür. Bu çerçevede ona göre toplum zorunlu ve erdemli olmak üzere ikiye ayrılır. Zorunlu toplum, bireylerinin sadece var olma, geçim ve yaşamın korunması gerekli nesnelere ulaşma amacıyla yardımlaştığı toplumdur. Erdemli toplum ise, bireylerinin, var olma, geçim ve yaşamının korunması için gerekli nesnelere ulaşmak amacıyla yardımlaştığı toplumdur.⁴¹ Dolayısıyla, insanlar hem doğaları gereği hem de ana gayeleri olan mutlu bir yaşam elde etmek için bir arada yaşamaya ihtiyaç duyarlar. Zira daha önce belirttiğimiz gibi Farabi birey için en yüksek son yetkinliğin yani salt iyi olanın en yüksek mutluluk olduğunu söyler.⁴² Bu çerçevede Farabi toplumlaşmayı toplumun bütününe yetkinliğe yani mutluluğa ulaşmasında hayati bulmuştur.

34 Platon. *Devlet*, çev. Hüseyin Demirhan (İstanbul: Sosyal Yayınları, 2002), 369b-369c.

35 Aristoteles. *Politika*, çev. Mete Tunçay (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1990), 79.

36 Farabi. *Tahsilü's-Saade, Eflatun Felsefesi- Aristo Felsefesi*, çev. H. Atay (Ankara: A.Ü. İlahiyat Fak. Yayınları, 1974), 63.

37 Farabi, *Medinetü'l Fazıla*, 117.

38 R. M. MacIver ve C. H. Page. *Cemiyet*, çev. Amiran Kurtkan (İstanbul: Milli eğitim Basımevi, 1971), 9.

39 Farabi, *Fusul'ül Medeni*, 36-37.

40 Platon, *Devlet*, 352e-354a.

41 Farabi, *Fusul'ül Medeni*, 38.

42 A.e., 46.

B. MUTLULUĞUN SİYASET İLE İLİŞKİSİ

Farabi siyaseti (siyasi teşkilatlanmayı) toplumsal düzenin sağlanmasında ve mutluluğun elde edilmesi bağlamında önemli görür. Ona göre toplumu bir arada tutan şey insan üstünlüğüne dayalı sevgi ve adalettir. Bu iki hususiyetle gelişip korunan insanlar arası ilişkiler, toplumsal mutluluğu kuvvetlendirir.⁴³ Zira mutlu olma gayesiyle yaratılan insan mutluluktan tam olarak nasibini alabilmek için adaleti gerçekleştirecek güçlü bir kuruluşa ihtiyaç duymuş ve bu amaçla bir araya gelmiş toplumu-devleti oluşturmuştur.⁴⁴ Farabi'ye göre erdemler üzerine toplanmış bir toplum mutludur ve söz konusu toplumda hiçbir ayrılık uyumsuzluk olmaz. Toplumun amaçları bir olduğu sürece birlik-beraberlik sağlanır ve ayrılığa düşmezler.⁴⁵ Bu bakımdan insanları bir arada tutan, adaleti ve sevgiyi teminat altına alan ve insanlara mutluluğa nasıl ulaşılacağını gösteren siyaset sanatı devreye girer. Çünkü Farabi siyaseti sadece kısır manada sosyal-siyasal birliği teminat altına alan, ortak faydayı paylaştıran ve sorumlulukları düzenleyen bir yönetim biçimi olarak görmemiş, aynı zamanda ve daha da ehemmiyetli gördüğü her insanın gayreti ölçüsünde mutluluktan pay almasını sağlayacak bir disiplin olarak görmüştür⁴⁶. İnsanların mutluluğu ancak birlik-bütünlük halinde yaşamakla ve tek bir millet ya da şehir şeklinde oluşan siyasi birlik içerisinde kazanılabileceğini savunan Farabi⁴⁷ siyaset sanatını şu şekilde tanımlar:

Siyaset sanatı; çeşitli gönüllü davranış türlerini ve hayat tarzlarını, bu hareket ve hayat tarzlarını belirleyen olumlu temayülleri, ahlak değerlerini ve karakter özelliklerini ve bunların hangi amaçlara yöneldiğini, insanda ve şehirlerde nasıl devam edip gittiklerini inceler. Ancak bu sanat sayesinde gerçek mutluluk ile mutluluk sayılan, iyi ile kötü, güzel ile çirkin, faziletle faziletsizlik birbirinden ayırt edilebilir. Böylece uhrevi ve dünyevi her şey siyaset sanatı sayesinde mümkün olmaktadır.⁴⁸

Siyaseti aynı zamanda ahlaki bir ilim gören Farabi, toplum nazarında iyi-kötü, erdemli-erdemsiz değerlerin ne olduğunun, nereden kaynaklandığının, nasıl bilinebileceğinin, niçin kabul görmesi ya da reddedilmesi gerektiğinin ve bütün bunların birbirinden nasıl ayırt edileceğinin ancak siyasetle mümkün olabileceğini söyler.⁴⁹ Siyaseti şehir halkını ve toplumu iyi şeylerin elde edilmesini sağlayan-koruyan ve insanları bu anlamda yönlendiren bir sanat olarak belirten Farabi, Fazıl Şehir'de uygulanan bu en yüksek sanatın mutluluğun elde edilme yollarını öğrettiğini vurgular.⁵⁰ Öyle ki siyasetinde nihai amacı mutluluğun bizatihi kendisini elde etmektir. Bu bakımdan bir devlette vatandaş ile toplumu yöneten yöneticinin karşılıklı bir ilişkisi vardır ve erdemli yöneticinin idaresinde olmak mutlu bir toplumun meydana gelmesi için oldukça ehemmiyetlidir.

Mutlu birey, halkı mutlu bir şehir, müntesipleri mutlu bir millet ve milletleri mutlu olan bir dünyanın olması Farabi'nin yegâne amacıdır.⁵¹ Siyasetin bu gaye ile hareket ettiğini vurgulayan Farabi, siyasetin bu çerçevede işlevlerini şu şekilde analiz eder. Siyaset, düzenin sağlanması ve mutluluğu elde edilmesinde insanların faziletli işler yapması gerektiğini insanlara aşılır; bu çerçevede faziletli işleri şehirler ile halklar arasında müşterek olarak kullanılması için bir tertibe göre dağıtır, bir de bunların ancak bir reislik, başbuğluk sayesinde mümkün olacağını ortaya koyar⁵². Zira siyaset, mutluluğun siyasi bir teşkilatlanma sonucu nasıl elde edileceğini gösterir ve erdemli yöneticiliğin prensiplerini belirler ve bu prensiplere felsefeyi yaklaştırarak aynı zamanda şartlara da dayanarak kanun yapma yollarını bildirir.⁵³ Dolayısıyla, siyasi mutluluk, aynı yüce gaye üzere toplanan ve bu amaç doğrultusunda faziletli işler yapan halk ile erdemli bir yönetici tarafından yönetilen oluşturduğu mutluluktur.

43 A.e., 52.

44 *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, XII: 154.

45 Farabi, *Fusulü'l Medeni*, 76.

46 Farabi, *Tahsilü's- Saade*, 21. Ayrıca bkz. Tuncer, *Aristo ve Farabi'de Mutluluk Düşüncesi*, 21.

47 A.e., 30-31.

48 Mucahid, *Farabi'den Abduh'a Siyasi Düşünce*, 80. Ayrıca bkz. Tuncer, a.g.e., 119.

49 Mustafa Çağrırcı. *İslam Düşüncesinde Ahlak* (İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 2000), 115.

50 Aydın, *Farabi'nin Siyasi Düşüncesinde Sa'adet Kavramı*, 305.

51 Tuncer. *Aristo ve Farabi'de Mutluluk Düşüncesi*, 120.

52 Farabi. *İhsa'ül-Ulûm*, çev. Ahmet Ateş (İstanbul: M.E.B. Yayınları, 1989), 125-126. Ayrıca bkz. Tuncer, a.g.e., 121.

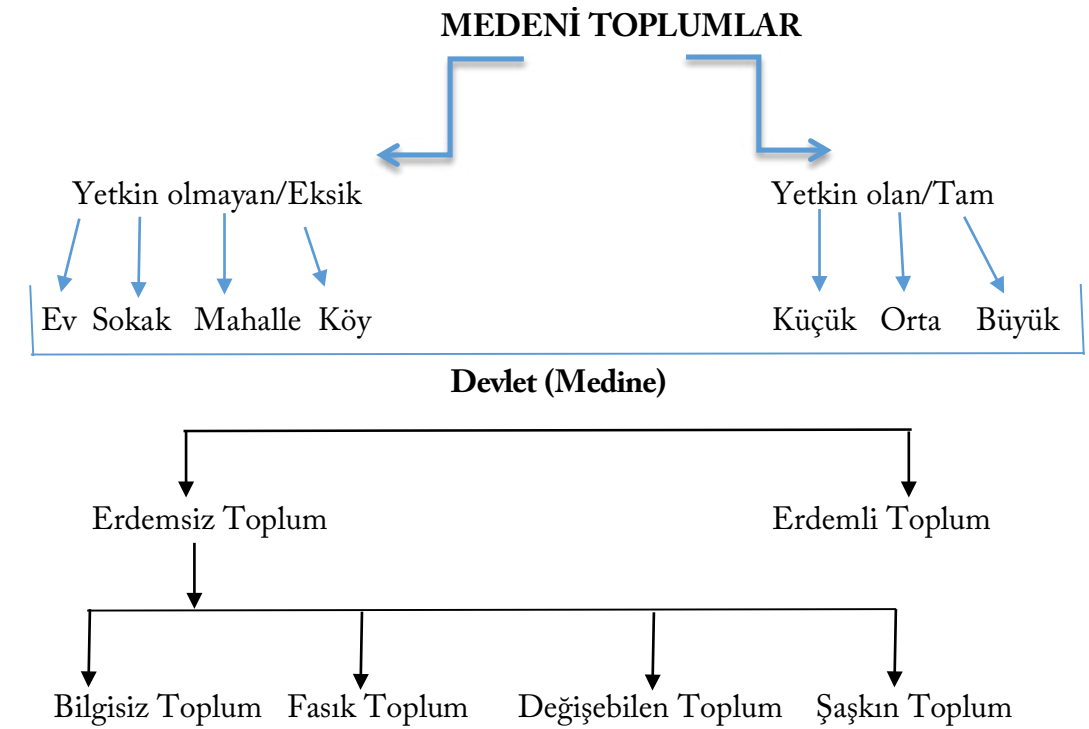
53 Farabi, a.g.e. 128.

III. FARABİ'NİN MUTLULUK ANLAYIŞINDA ŞEHRİN ROLÜ

Her toplumsal oluşumu bir mutluluk arayışı olarak gören⁵⁴ Farabi için mutluluğun elde edilmesini sağlayan siyaset sanatının uygulamaya dökülmesi için şehirler olmazsa olmazdır. Mutlu olmak-etmek için en azından şehir büyüklüğündeki topluma gerek duyulduğunu vurgulayan Farabi için şehir mutluluğun sağlanması adına adeta bir sınır teşkil etmekte, daha küçük topluluklar nihai hedefe ulaşmada yetersiz görülmektedir. Bu bağlamda öncelikle Farabi'nin toplum tipolojileri ele alınacak, sonucunda da yüce gaye uğrunda şehrin rolüne değinilecektir.

A. TOPLUM TİPOLOJİSİNİN MUTLULUK İLE İLİŞKİSİ

Farabi toplumları coğrafi niceliksel özelliklerine göre yetkin ve yetkin olmayan toplumlar şeklinde bir ayırım yapar. Yetkin toplumları büyük-orta ve küçük olmak üzere üçe ayırır. Pek çok ulusun birleşmesi ve yardımlaşması söz konusu olduğunda 'büyük toplum', coğrafi bir bölgede yaşayan sadece tek bir ulusun birleşmesiyle 'orta toplum' ve son olarak da bir ulusun bir coğrafi bölgesinin bir parçasında tek bir kentte/şehirde yaşayan insanların birleşmesiyle oluşan toplum ise 'küçük toplum'dur.⁵⁵ Farabi yetkin olmayan toplumları şu şekilde açıklar: Köy, mahalle, sokak ve son olarak da içlerindeki en küçük ve yetersizi olan ev topluluğudur. Mahalle ve köyün her ikisi de kent için vardır. Fakat köy kentin dışındadır dolayısıyla köy sadece kentin ihtiyacını karşılaması adına sadece kentin bir birimidir. Ev, sokağın bir parçası; sokak, mahallenin bir parçası; mahalle, kentin içinde kentin bir parçası; kent, bir ulusun coğrafi bir bölgesinin parçası; ulus ise evrensel toplumun bir parçasıdır ve kentlerden oluşur.⁵⁶ Bunun şekil olarak gösterimi şu şekildedir:⁵⁷

Farabi mahalle ve köylerin var olma amacının yetkin olan toplumların en küçük birimi olan şehri oluşturmak ve ona hizmet etmek olduğunu belirtmiştir.⁵⁸ Dolayısıyla ev-sokak-mahalle-köy toplumları şehrin ihtiyacını giderme amacı taşırlar.

Farabi'nin yetkinliği erdemlilik derecesine göre oluşan hiyerarşik bir yapıyla sunduğu bu görüşünü en temelden yani aşağıdan yukarıya doğru bir şekilde oluşturduğunu görmekteyiz. Başka bir ifadeyle yetkinlik derecesini en aşağıdan en üste doğru ev-sokak-mahalle-köy-kent-ulus-evrensel toplum şeklinde düzenlemiştir. Bu doğrultuda Farabi, en yetkin toplumun, en yüksek mutluluğu amaçlayan ve bu mutluluğa ulaşılması için yapılması gerekenler için yardımlaşan erdemli kent/şehir olduğunu söyler. Tüm şehirleri mutluluğa ulaştıran nesnelere için yardımlaşan ulus; erdemli ulus, aynı şekilde tüm ulusların mutluluğun elde edilmesi adına yardımlaştığı toplum ise; erdemli evrensel toplumdur.⁵⁹ Hilmi Ziya Ülken Farabi'nin evrensel toplum modelinin onun ne kadar mutlu-huzurlu ve barış dolu bir yaşamı sağlayacak devlet sistemini arzuladığını gösterdiğini belirtir ve şöyle söyler: Farabi hümanisttir.

54 Yaşar Aydın. *Farabi'de Tanrı-İnsan İlişkisi* (İstanbul: İz Yayınları, 2000), 167.

55 Farabi, *es-Siyaset'ul-Medeniyye*, 69-70.

56 A.g.e., 69-70.

57 Bayraktar Bayraklı. *Farabi'de Devlet Felsefesi* (İstanbul: Doğu Yayınları, 1983), 65.

58 Farabi, *es-Siyaset'ul-Medeniyye*, 36.

59 Farabi, *Medinetü'l Fazıla*, 118.

Onun yetkin devleti bütün insanlığı kuşatan dünya devletidir. Metafizik ve psikolojik insan görüşü aynı zamanda siyasette prensip vazifesi görür. Farabi buradan dayandığı Yunan filozoflarını aşar. Bu ilerlemenin sebebi ise eskilerin site toplumu yerine İslam'ın üniversal toplumundan aramalarıdır.⁶⁰

Farabi'nin en yetkin insan toplumunun ulusların birleşmesiyle oluşan evrensel dünya toplumunun olduğunu⁶¹ söylediğini ve yetkinlik bakımından oluşan topluluğun ilki ise kent/şehir toplumu olduğunu belirtmiş olduk⁶². Başka bir ifadeyle ona göre en yüksek iyiye- en üstün yetkinliğe yani mutluluğa ilk olarak ancak kentte/şehirde ulaşılır ve kentten/şehirde daha küçük bir toplulukta söz konusu mutluluğun elde edilmesi mümkün değildir.⁶³ Farabi toplum sınıflandırmasını yetkinlik derecesinin elde edildiği en alt toplum olan şehir üzerinden yapar. Zira şehirden daha küçük topluluklar yüce gaye olan mutluluğa ulaşmada yeterli değildir. Farabi'ye göre bir toplumun mutluluğu erdemli bir yönetici tarafından idare edilmesine bağlıdır. Daha öncede belirttiğimiz gibi toplumu topyekûn bir arada tutan aynı gaye üzerine yoğunlaşmak, sevgi ve adalet endeksli yaşamaktır. Ancak insanların erdemli, mükemmel, mutluluğun en yüksek derecesine ulaşmış bir yönetici tarafından yönetildikleri, karşılıklı ihtiyaçlarını gidermek için yardımlaşmak üzere bir araya geldikleri zaman oluşturduğu toplulukta ve en üstün bir gayeyi kendilerine amaç edindiklerinde mutluluğa ulaşılabilir.⁶⁴

Farabi şehrin yetkin olmasını sağlayan şeyin belli bir coğrafi özelliklere sahip olması olmadığını vurgular. Onun zihninde bir şehri yetkin-erdemli yapan şey mutluluğa ulaşma endeksli hareket eden şehirdir. Başka bir ifadeyle mutluluğu elde etmek için birbirleriyle yardımlaşan insanların oluşturduğu şehir mükemmeldir. Farabi her şehrin mutluluk hedefli hareket etmediğini söyler, yani mükemmel olduğu gibi mükemmel olmayan şehirlerde vardır. Öyle ki o, şehirleri, insanların hakiki anlamda mutluluğu elde etmek için birbiriyle yardımlaşmaları veya kötü birtakım amaçları elde etmek için birleşen şehirler olmak üzere ikiye ayırır.⁶⁵ Erdemsiz şehir, fertlerinin yardımlaşmaları, sadece faziletli varlıklarının devamı, gelişmesi ve korunması için zaruri şeyleri elde etmeye hasredilmesi olan şehirdir. Erdemli şehir ise sakinlerinin

hem insanın gerçek varlığı hem de fiziksel varlıklarının devamı, yaşaması, geçinmesi ve muhafazası için gereken şeylerin en mükemmelini elde etme hususunda birbirleri ile yardımlaşan şehirdir.⁶⁶ Bu çerçevede Farabi toplumu Erdemli/Faziletli şehir ve Erdemsiz/Faziletsiz şehir olmak üzere iki şekilde sınıflandırır ve erdemsiz şehri dört alt başlık altında tanımlar:⁶⁷ Bilgisiz Toplum, Fasık Toplum, Değişebilen Toplum, Şaşkın Toplum.

B. FAZİLETLİ TOPLUM- MEDİNE (ERDEMLİ ŞEHİR)

İnsanları gereksinimlerini karşılamak ve en yüksek iyiliğe ulaşmak bakımından toplumsal bir varlık olarak kabul eden Farabi, söz konusu iyiliğin-mutluluğun ancak şehirde ulaşılacağını söylediğini belirtmiştik. Peki, Farabi neden şehri mutluluk için olmazsa olmaz bir şart olarak görür? Çünkü O, hiçbir insani varlığın hatta bizatihi en mükemmel insanın, örgütlenmiş bir topluluk içinde karşılıklı işbirliği-yardımlaşma olmadıkça mükemmelliğe-mutluluğa ulaşamayacağını bunun içinde yetkinlik bakımından ilk örgütlenmiş toplumun şehirler olduğunu vurgular.⁶⁸ Zira her insan yalnız başına var olma sebebi olan mutluluğa tek başına ulaşamaz, söz konusu gayeye ulaşabilmek için toplu halde yaşama zarureti duymakta ve bu zaruretin sonucunda da toplu yaşamaktadır.⁶⁹ Aynı zamanda her insan mutluluk konusunda kendini yönlendirmeye rehberlik etmeye matuf kimse ya da kimselere ihtiyaç duyar. Farabi bu klavuzluğu şehri yöneten kimse/kimselere (yöneticilere) atfeder. Dolayısıyla mutluluk için birlik-bütünlük halde yaşamak ilk şarttır, toplu bir şekilde yaşamayı kolaylaştıran faktörler daha önce belirttiğimiz gibi sevgi ve adalet, bunu toplumda uygulamaya koyan- temsil keyfiyetine sahip olan da erdemli yöneticilerdir. Farabi bu faktörlerin geliştiği şehri erdemli şehir olarak tanımlar. Erdemli toplumu cahil, fasık ve sapık toplumun zıttı⁷⁰ olarak ifade eden Farabi, erdemli şehrin diğer şehirlerin üstünde erdem sahibi fertlerden oluştuğunu, söz konusu şehirde ferdin mutluluğu ile toplumun mutluluğunun birleşmiş olduğunu ve sadece dünyevi değil mutlulukların en yüksek mertebesi olan uhrevi-ahiret mutluluğunun elde edilebileceğini söyler.⁷¹

60 H. Ziya Ülken. İslam Felsefesi Kaynakları ve Etkiler (İstanbul: Cem Yayınevi, 1993), 63.

61 Farabi, *es-Siyaset ul-Medeniyye*, 70.

62 A.e., 69.

63 Farabi, *Medinetü'l Fazıla*, 118.

64 Farabi, *es-Siyaset ul-Medeniyye*, 39.

65 Farabi, *Medinetü'l Fazıla*, 117.

66 Farabi, *Fusulü'l Medeni*, 38.

67 Bayraklı, *Farabi'de Devlet Felsefesi*, 71.

68 Farabi, *Medinetü'l Fazıla*, 219.

69 Olguner, *Farabi*, 120.

70 Farabi, *Medinetü'l Fazıla*, 80.

71 Aydın, "Farabi'nin Siyasi Düşüncesinde Sa'adet Kavramı", 306.

Zira Farabi'ye göre bu dünyada mevcut olan, peşinden koşup kendisini elde etmemiz gereken bir mutluluk vardır. Bu mutluluk öteki dünyadaki mutluluğa ulaşmak için bir basamaktır,⁷² o yüzden Farabi için en yüce mutluluk bu dünyada değil öteki hayatta ulaşılabilecek gayedir.⁷³

Daha önce de değindiğimiz gibi Farabi erdemli toplumdaki siyasi teşkilatlanmayı erdemli yöneticilerin konumunu, toplumsal iş-bölümünü canlı organizma benzetmesiyle somutlaştırmaya çalışır. Devleti cansız bir alet ya da makine olarak görmeyen ve devletin biyolojik bir vakıa ya da yaşayan organik bir varlığı andırdığını düşünen Farabi⁷⁴, bu görüşünü şu şekilde izah eder:

Erdemli bir toplumu ve onun bölümlerini, canlı varlığın hayatını tam kılmak ve onu bu durumda tutmak için birbirleriyle yardımlaşan tam ve sağlıklı bir bedene benzetir. Nasıl ki bedende amir olan bir organ-yani kalp- ve bu organa tabi başka organlar varsa aynı şekilde şehirde de amir olan bir başkan ve bu başkana mevki ve merteye olarak yakın veya uzak başka başka insanlar vardır. Ama bu ikisi arasında bir fark vardır. Bedenin organları arasındaki düzen ve bu organların sahip oldukları kabiliyetler tabiidir, fakat şehirde meydana gelen şeyler iradidir, insanların seçimlerine ve yönelmelerine bağlıdır.⁷⁵

Farabi bu çerçevede erdemli toplumu sağlıklı bir bedene, her insanın liyakatine göre farklı işlerle uğraşmasını da bedendeki her bir organın farklı işlevlerinin olmasına benzetmiştir. Böyle sağlıklı işleyişe sahip olan bir şehirde her bir fert dünyevi mutluluğa ulaşmış daha da öte uhrevi mutluluğa da erişmiş olur.

Anlaşıldığı üzere, Farabi'nin erdemli şehirde yöneticinin mutluluk üzerindeki rolü çok mühimdir. Öyle ki, erdemli yönetim, yöneticinin ondan başkasıyla elde edilmesi mümkün olmayan bir tür fazileti- yani insan tarafından elde edilebilecek en yüksek fazileti- elde edeceği yönetimdir.⁷⁶ Ona göre erdemli şehir/devlet fa'al akılla bilgi edebilen, onunla ittisale geçebilen kişilerin yönettiği şehirdir/devlettir.

72 Farabi, *Medinetü'l Fazıla*, 192-194.

73 Bircan, *İslam Felsefesinde Mutluluk*, 86.

74 Bayraklı, *Farabi'de Devlet Felsefesi*, 51.

75 Farabi, *Medinetü'l Fazıla*, 71.

76 Farabi, *Fusulü'l Medeni*, 69.

Bu tür devletlerin fertleri de bilgili kişilerdir.⁷⁷ Zira Farabi, bir toplumun yöneticisi erdemli olduğu ölçüde halkın da iyi olacağını, böylelikle erdemli başkanın erdemli topluluğa sahip olacağını⁷⁸ söyler. Bir şehrin halkının erdemli olmasında yöneticiye önemli bir misyon atfeden ve her insanın yönetici olma kabiliyetine sahip olmadığını vurgulayan Farabi'nin, erdemli şehrin yöneticisinin sahip olması gereken özellikleri hem Yunan filozofları Platon ve Aristoteles'ten hem de İslam devleti yani Peygamber ve raşid halifelerin devletinden ilham aldığı iddia edilmektedir.⁷⁹ Farabi bir yöneticide bulunması gereken özellikleri on iki madde şeklinde idealize eder:

1. Başkan olacak kişinin bedeninin fiziki yapısı ve sağlığı yönünden herhangi bir kusuru olmamalı, bunlar tam olmalıdır. Organları mükemmel ve sağlıklı olmalıdır.
2. Kendisine söylenen bir şeyi anlayabilecek zekâyâ sahip olmalıdır. Muhatabının maksadını iyi anlamalıdır.
3. Anladığı, duyduğu, gördüğü ve idrak ettiği şeyi aklında tutabilecek güçlü bir hafızası olmalıdır. Hemen hemen hiçbir şeyi unutmamalıdır.
4. Uyanık ve çok zeki olmalı, herhangi bir mesele hakkındaki en ufak bir delilden o meseleyi çözebilecek ipucunu yakalayabilmelidir.
5. Zihninde bulunan bir şeyi tam ve açıklıkla ifade edebilmesini sağlayabilecek güzel konuşma kabiliyetine sahip olmalıdır. İyi bir hatip olmalıdır.
6. Bilgi edinmeyi ve öğrenmeyi sevmeli, eğitim ve öğretime düşkün olmalıdır.
7. Tabiatı gereği doğruluğu ve doğru insanları sevmelidir.
8. Tabiatı gereği yeme, içme ve cinsel zevklerin peşlerinde koşmamalı, kumardan uzak durmalı ve bu tür şeylerin vereceği zevklerden nefret etmelidir.
9. Yüksek ruhlu, geniş kalpli olmalı, yüceliği, ululuğu sevmelidir.
10. Altın, gümüş, para vb. cinsinden dünyevi amaçlar onun için değersiz olmalı.
11. Adaleti ve adaletli kişileri sevmeli, baskı ve zulüm yapanlardan nefret etmeli, insaf sahibi ve şefkatli olmalı, insanları da böyle olmaya yöneltmeli, güzel, asil ve doğru gördüğü her şeyi desteklemelidir.
12. Yapılmasını gerekli gördüğü şeyler hakkında azimli ve kararlı olmalı, korku ve zaaf göstermeksizin cesur bir şekilde o şeyi yapabilmelidir.⁸⁰

77 Mehmet Bayraktar. *İslam Felsefesine Giriş* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998), 185.

78 Bayraklı, *Farabi'de Devlet Felsefesi*, 123.

79 M. Abid Cabiri, *Felsefi Mirasımız ve Biz*, 73.

80 Farabi, *Medinetü'l Fazıla*, 77-78.

Farabi böyle özelliklere sahip yöneticinin ideal bir yönetici olacağını, insanların ancak böyle bir kimse/kimseler tarafından yönetildiklerinde erdemli olacağını-mutlu olacağını söyler. Farabi erdemli topluma önderlik gücünü peygamber ve filozofta görür.⁸¹ Fahrettin Olguner'e göre, Farabi'nin erdemli şehri 'faziletli devletin kaynağı' olarak gösterdiği Hz. Peygamber'in kurduğu 'faziletli devlet'in temelini ve zeminini oluşturan 'Medine' şehrini anlatmaktadır.⁸² Başka bir ifadeyle Farabi'nin özlemini duyduğu erdemli şehrinin yapısı Hz. Peygamber dönemi şehir/devlet yapısıdır. Bu bağlamda Farabi erdemli şehrinin yöneticisinin özelliklerini de Hz. Peygamber'in özelliklerine göre tasnif etmiştir diyebiliriz.

Farabi nazarında erdemli yönetici iyiliğin-en yüksek değerlerin sahibi olarak insanlara yol gösterici, mutluluğun elde edilmesi içinde ideal bir insandır. İnsanlığın en üst mertebesine ve mutluluğun en yüksek derecesine sahip olan erdemli yöneticinin kimseye ihtiyacı yoktur. O gerçek anlamda ilmi elde etmiş ve insanları mutluluğa ve kendileriyle mutluluğun elde edildiği fiillere en iyi bir şekilde yönetme kudretine sahiptir.⁸³ Bu bağlamda erdemli şehrin yöneticisi siyaset sanatına hâkim bir şekilde hem kendi mutluluğunun hem de halkın mutluluğunun dayanağı görevini üstlenir. Farabi erdemli şehrin varlığını ve devamını, fa'al akıl ile irtibatta olan, mutluluğun ne olduğunu- nasıl ulaşılabileceğini bilen ve insanlara öğreten yöneticiye/ilk başkana dayandırmıştır. Dolayısıyla, erdemli şehir ancak erdemli yöneticinin var olmasıyla mümkün olur.⁸⁴ Böylece hem erdemli yönetici hem de erdemli toplumdan oluşan ulus; erdemli ulus; onlar bir yerleşme bölgesinde toplanırlarsa onları böyle bir yönetim altında bir araya getiren yer de erdemli şehir olmuş olur.⁸⁵

C. ERDEMSİZ TOPLUM/ŞEHİR/MEDİNE

Farabi erdemsiz şehirleri mutluluk gayesinden uzak olmaları hasebiyle erdemli şehirden ayrı tutar. Ona göre erdemsiz şehirler manevi açıdan yoksun ve yetkin olmayan toplumlardan oluşmuş ve yöneticileri ahlaki ilkelerden nasibini almamıştır. Bu şehirler cahil, fasık, değişebilen ve sapık olmak üzere dörde ayrılır. Bunlara kısaca değinmek gerekirse; cahil toplum, halkı mutluluğu doğru anlamıyla bilmeyen insanların bir araya

gelmesiyle oluşmuş toplumdur.⁸⁶ Cahil şehir, halkının mutluluktan bihaber olduğu ve mutluluğa dair bildiği tek şeyin iyi olamayan fakat iyi bir görünüme sahip olmasından dolayı iyi olduğunu zanneden ve buna inanan şehirdir. Bu şehirde insanların doğru ile yanlış ayırt edebilme kabiliyetleri gelişmediğinden aslında özü itibariyle mutluluğu vermeyen şeylere tabi olurlar. Bu doğrultuda amaçları daha rahat ve daha konforlu bir yaşam sürmek üzerine inşa edilmiş olan bu toplumun insanları zenginlik, beden sağlığı, itibar görme, şehvi arzuları gibi dünyevi isteklere tabi olmuşlardır. Söz konusu şehrin halkı bu sayılan her bir amacın ayrı ayrı mutluluk getirdiğine ve mutlulukların en yücesinin ise bütün bu amaçların aynı anda tam olarak sahip olunmasıyla meydana geleceğine inanır.⁸⁷ Dolayısıyla cahil şehrin insanları maneviyattan ziyade maddiyat endekli dünya görüşünü benimsemiş, geçici hevesleri gaye eylemiş insanlardır. Öyle ki, cahil şehrin insanları mutluluğu bilmediklerinden onu arama ya da elde etme gayretine bile girmemişlerdir.

Farabi'ye göre fasık toplumu cahil toplumdan ayıran şey; mutluluğun ne olduğunu biliyor olmalarıdır. O 'fasık' kavramını doğrunun ne olduğunu bilen fakat bildiği şekilde hareket etmeyen şekilde tanımlar. Ona göre doğru bilgiye sahip olan fasık, ittisal ile gerçekleşen asıl gayeden bilinçli, şuurlu bir şekilde sapmıştır.⁸⁸ Fasık şehir ise mutluluğun ne olduğunu bilen iyi-kötüyü, erdemli-erdemsizi ayırt edebilen fakat ona göre hareket etmeyen halktan oluşan şehirdir. Fasık şehrin insanları, mutluluğu, aziz ve yüce olan Tanrı'yı, ikinci dereceden kutsal varlıkları, fa'al akli ve erdemli şehrin halkı tarafından bilinmesi gereken ve inanılması mümkün olan her şeyi bilirler. Ancak bu şehrin insanların fiilleri cahil şehrin fiilleri ile aynıdır.⁸⁹ Farabi fasık şehirden hiçbirinin gerçek mutluluğun ne olduğunu bildikleri halde asla mutluluğa ermeyeceğini⁹⁰ söyler. Farabi, değişebilen toplumun fasık toplumun içinden çıktığını söyler. O'na göre değişebilen toplum hangi devletin fikrinden etkilenmiş ise o devletin şeklini alan toplumdur.⁹¹ Erdemsiz toplumların sonucusu olan sapık (şaşkın) toplum ise onlara sunulan gerçek mutluluk dışı ilkeleri hiçbir şekilde sorgulamadan taklit eden şehirdir.⁹²

86 Bircan, *İslam Felsefesinde Mutluluk*, 444.

87 Farabi, *Medinetü'l Fazıla*, 79-80.

88 A.e., 82.

89 A.e.

90 Farabi, *es-Siyaset'ul-Medeniyye*, 68.

91 Bayraklı, *Farabi'de Devlet Felsefesi*, 103.

92 Farabi, *es-Siyaset'ul-Medeniyye*, 74.

81 Mucahid, *Farabi'den Abduh'a Siyasi Düşünce*, 90.

82 Olguner, *Farabi*, 129.

83 Farabi, *es-Siyaset'ul-Medeniyye*, 44-45.

84 A.e., 44-45.

85 A.e., 45.

Görüldüğü üzere, Farabi şehirleri erdemli ve erdemsiz olarak tanımlamayı mutluluk olgusu üzerinden yapmıştır. Mutluluğu bilip-bilmemelerine, bildiklerini uygulayıp uygulamamalarına ya da değişiklik gösterip-göstermemelerine göre sınıflandırmıştır. Farabi erdemli şehri mutlak tek olarak tasnif ederken erdemsiz şehri dörde ayırmıştır. Ona göre erdemli bir toplum erdemli şehri, erdemli şehir erdemli bir milleti, erdemli bir milletlerde erdemli evrensel dünya düzenini oluştururlar. Bu bakımdan erdemli şehir yetkinlik- mükemmellik kökeninden dolayı değer anlamında birden bine çıkabilir, kapsayıcı bir düzeni sağlayabilir. Farabi'nin erdemli ya da erdemsiz şehirlerinin ortak noktası insanlara atfedilen değerleri yani ahlakilik, cahillik, fasıklık, değişkenlik ve sapık-şaşkınlığın şehirlere giydirmesidir. Bu bağlamda Farabi'nin şehirlerinin yapısı insan merkezli olarak oluşturulmuştur. Zira şehirlerde insanların var oluş gayesi olan mutluluğa ulaşma hareketine göre sınıflandırılmış, söz konusu gayeye uzak ya da yakınlığına göre derecelenmiştir. Diyebiliriz ki, Farabi'nin şehri insan için, şehirleri ise insanların mutluluğu elde etmek-yetkinleşme süreci için var olmuştur.

SONUÇ

Farabi'nin yaşadığı dönemde meydana gelen sosyal-siyasal karışıklıklar ve tabii olduğu İslam dini onun görüşlerine yansımıştır. Hayatın her alanına bezenmiş olan İslam dininin Farabi'nin dünya görüşünün şekillenmesinde şüphesiz önemli bir etkiye sahip olduğunu rahatlıkla görebiliriz. İçinde bulunduğu buhranlı ortamın çıkış noktasını geçmişte vuku bulan Hz. Peygamber (S.A.V) döneminde bulmuştur. Zira Farabi'nin şu ana kadar tasvir ettiği modelin dünyadaki tek somut örneği Hz. Peygamber (S.A.V) dönemindeki İslam devletidir. Bireyleri dostluk ve kardeşlik bağlarıyla birbirine sınımsız kenetlenmiş, iyilikte kardeşleriyle yardımlaşan, sürekli araştıran kendini geliştiren insanlardan oluşan ve devlet yönetiminin istikrarı adaletle sağladığı döneme atıfta bulunmuştur. İlahi aşk ise bu sağlam duvarın, mükemmelliğin çimentosudur.⁹³ Farabi'nin yönetici/il başkanla Hz. Peygamber'i kastettiği konusunda da birçok araştırmacı ittifak halindedir.⁹⁴ Öyle ki, yöneticilik yetkisini fa'al akıldan vahiy yoluyla alan, diğer insanlardan üstün faziletlerle sahip olan

ve insanlara mutluluğu elde etme yolunda ışık tutan kişi Hz. Peygamberden başkası olamaz. Ayrıca Farabi'nin bir yöneticide bulunması gereken on iki özelliğin normal bir insanda bulunmayacak olması, onun gözünde ilk başkanın aynı zamanda ahlaki bir lider olması gerektiği fikri ve Hz. Peygamber 'Ben güzel ahlakı tamamlamak üzere yaratıldım' hadisi şerifi söz konusu erdemlerin sadece onda tam bir şekilde mevcut olabileceğini gösterir. Başka bir ifadeyle Farabi mutluluğun dayanağı olan yöneticinin özelliklerini Hz. Peygamber'e göre tasvir etmiştir. Zira Farabi'ye göre bu on iki özelliğin bir kısmının erdemli yöneticiye doğuştan verilmesi gerekir. Aynı zamanda onun döneminde halkının sevgi üzere birleşmiş olması bizatihi Hz. Peygamber'in kendisi tarafından adaletin teminat altına alınmış olması da bizleri Farabi'nin Hz. Peygamberi kast ettiği fikri üzerine yoğunlaştırmaktadır. Öyle ki, R. Walzer Hz. Peygamberin hem tahayyül hem de tasavvur gücüyle erdemli şehir için gerekli olan bütün şartları kendinde toplayan yegâne kişi olduğunu söyler.⁹⁵ Farabi'nin erdemli şehri, yaşadığı dönem ya da itibariyle gelecek adına ütöpik olarak görünse de Hz. Peygamber dönemi devlet geleneğinde söz konusu şehir modeli hayata geçirilmiştir. Dolayısıyla Farabi söz konusu dönemdeki şehir-siyasi yapılanmayı ve Hz. Peygamber'in yönetici özelliklerini ideal bir model olarak insanlara sunmuştur. H. T. Mucahid erdemli şehrin ütöpik olmaktan ziyade idealist olduğunu, gerçekleştirilmeyi hedeflemiş İslami çerçevede yer alan bir teori olduğunu söyler.⁹⁶ Bu bakımdan Farabi olması mümkün olmayan bir devlet düzenine değil, geçmişte var olan devlet düzeni üzerine hayalini kurmuş ve bu özlemi doğrultusunda erdemli şehrin yapısını-özelliklerini inşa etmiştir.

Farabi'nin felsefesinde mutluluk kavramı merkezi bir önem teşkil eder, bu bakımdan her görüşünün mutluluğa bağlandığını görebiliriz. Onun mutluluk anlayışında şüphesiz Yunan filozofları Aristoteles ve Platon ve İslam dininin etkisi vardır. Yunan filozoflarının mutluluk anlayışını İslamiyet'in evrensellik ilkesi ile daha kapsayıcı bir sentezle örmüştür. Mutluluk insanların varoluş sebebi olup bu bakımdan her insanın bizatihi elde etmek istediği yüce gayedir. Farabi, mutluluğa ulaşma olgusunun insanları yetkinleşmek ve mükemmelleşmek bağlamında yönlendirdiğini de söyler. Farabi mutluluğun elde edilmesi için fa'al akla, siyaset sanatına, siyasetin uygulama alanı olan şehre ve son olarak da insanlara rehberlik edecek olan yöneticiye ihtiyaç duyulduğunu vurgular.

93 Bayram Tamtürk. "Farabi'nin Mutluluk Anlayışı", Gazi Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2006, 53.

94 Aydın, "Farabi'nin Siyasi Düşüncesinde Sa'adet Kavramı", 308.

95 R. Walzer. *Greek into Arabic* (Oxford: Bruno Cassirer, 1962), 22.

96 Mucahid, *Farabi'den Abduh'a Siyasi Düşünce*, 120.

Mutluluğu değerlerin en üstünü olarak gören Farabi, insanların bir araya gelerek toplumlaşmasını da söz konusu hedefe dayandırır. Doğa yapısı insanı bir sığınak aramaya ve kendi cinsinden olanlarla bir arada yaşamaya zorlar. Çünkü işler, huylar ve karakterler bakımından insanlar farklı donanımlara, farklı hazırlıklara sahiptir.⁹⁷ İnsanları sosyal bir varlık kabul eden Farabi, insanların bir araya gelmelerinin zorunlu olduğunu ve bu bir araya gelme ile oluşan devletin de tabii olduğunu söyler. Zira mutluluk sosyal bir başarıdır.⁹⁸ Sosyal bir varlık olarak yaratılan insan ancak siyasi teşkilatlanma ve bu teşkilatlanmanın vuku bulacağı şehirde mutlu olabilir. Siyaset sanatı insana mutluluğu temin etmek için gereken tüm ihtiyaçları karşılamak üzere kurulmuş ve toplumun örgütlenmesi sonucu ortaya çıkmış bir disiplindir. Her insan mutluluğu gaye edinir, iradesiyle bu yola götüren filleri yapar ve bunları alışkanlık haline getirirse mutlu olur. Böyle bireylerden mürekkep bir toplum erdemli bir toplumdur.⁹⁹ Erdemli toplum ideal toplumdur ve erdemli şehrin halkı da gerçek mutluluğun farkındadır. Bu şehrin halkı hem dünyada hem de ahirette gerçek mutluluğa ulaşacak kişilerdir. Bu nedenle mutlu bir toplum için ahlaki erdemleri elde etmiş, kendini olgunluğa ulaştırmış, yetkinliğini tamamlamış bireylerin olması şarttır.¹⁰⁰ Bu bakımdan mutluluk ancak toplu halde yaşama ile ideal düzende/şehirde mümkündür.

Şehirden daha küçük topluluklar mutluluğu elde etmek bakımından eksik topluluklardır. Dolayısıyla, mutluluğu elde edebilen en alt sınır olan şehirler, mutluluğun teminatı için ilk basamaktır. Farabi bu çerçevede mutluluğun ancak ve ancak erdemli şehirlerde mümkün olacağını söyler. Kısacası, en yüksek mutluluğa ulaşmak için öncelikle toplumun oluşumuna oradan şehre ve erdemlerle donatılmış-mutluluğun ne olduğunu bilen ideal yöneticilere ihtiyaç vardır. Dolayısıyla Farabi'nin erdemli şehri fa'al akılla irtibat kuran, mutluluğa giden yolda her türlü bilgiye sahip olan-insanları bu anlamda yönlendiren ve en yüksek iyiyi hedefleyen halkın söz konusu gaye doğrultusunda hareket ettiği şehirdir. Farabi her bir insanın aynı gaye üzere bir araya geldiği toplumun oluşturduğu erdemli şehri mutluluk için ehemmiyetli bulur.

97 Farabi. *Kitab el-Mille ve Nususun Uhra*, nşr. Muhsin Mehdi (Lübnan, 1976), 53.

98 Aydın, "Farabi'nin Siyasi Düşüncesinde Sa'adet Kavramı", 315.

99 Farabi, *Medinetü'l Fazıla*, 117.

100 Aydın, "Farabi'nin Siyasi Düşüncesinde Sa'adet Kavramı", 303.

KAYNAKÇA

- Akarsu, Bedia. *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: İnkılap Yayınları, 1998.
- Aristoteles. *Politika*, çev. Mete Tunçay, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1999.
- Ateş, Ahmet. *İhsaü'l-Ulum (İlimlerin Sayımı)*, İstanbul: M.E.B. Yayınları, 1990.
- Aydın, Mehmet. "Farabi'nin Siyasi Düşüncesinde Sa'adet Kavramı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fak. Dergisi*, XXI (1976).
- Aydınlı, Yaşar. *Farabi'de Tanrı-İnsan İlişkisi*, İstanbul: İz Yayınları, 2000.
- Bayraklı, Bayraktar. *Farabi'de Devlet Felsefesi*, İstanbul: Doğuş Yayınları, 1983.
- Bayraktar, Mehmet. *İslam Felsefesine Giriş*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.
- Berger, Peter. *Dinin Sosyal Gerçekliği*, çev. Ali Coşkun, İstanbul: İnsan Yayınları, 1993.
- Bircan, H. H. *İslam Felsefesinde Mutluluk*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2001.
- Cabiri, M. Abid. *Felsefi Mirasımız ve Biz*, çev. Said Aykut, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2000.
- Çağrı, Mustafa. *İslam'da İnanç, İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1997.
- _____. *İslam Düşüncesinde Ahlak*, İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 2000.
- Farabi. *Tahsilü's- Saade, Eflatun Felsefesi-Aristo Felsefesi*, çev. H. Atay, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1974.
- _____. *Fusulü'l Medeni (Siyaset Felsefesine Dair Görüşler)*, çev. Hanifi Özcan, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, 1987.
- _____. *İhsa'ül - Ulûm*, çev. Ahmet Ates, İstanbul: M.E.B Yayınları, 1989.
- _____. *Ihsa'ül-Ulûm*, neş. Ali bû Mulhim, Beyrut: Hilal Matbaası, 1996.
- _____. *Kitab al-Siyasah al-Madaniyyah*, nşr. F. M. Najjar, Beyrut, 1964.
- _____. *es-Siyaset'ul-Medeniyye*, çev. Mehmet Aydın, Abdulkadir Şener, Rami Ayas, İstanbul: Kültür Bakanlığı, 1980.
- _____. *Kitabü Ara-i Ehli'l-Medinetü'l Fazıla*, nşr. Albert Nasri Nader, Beyrut: Darul Meşrik, 1991.
- _____. *el-Medinetü'l Fazıla*, çev. Ahmet Arslan, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990.
- _____. *Risala fi'l-'Akl*, nşr. M. Bouyges, Beyrut, 1938.
- _____. *Kitab el-Mille ve Nususun Uhra*, nşr. Muhsin Mehdi, Lübnan, 1976.
- Galston, M. *The Political Philosophy of Alfarabi*, New Jersey: Princeton University Press, 1990.
- Hammond, Robert. *Farabi Felsefesinde ve Orta Çağ Düşüncesine Etkisi*, çev. Gülnihal Küken ve Uluğ Nutku, İstanbul: Alfa Yayınları, 2001.
- Hançerlioğlu, Orhan. *Felsefe Ansiklopedisi Kavramlar ve Akımlar*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1978.
- Kaya, Mahmut. "Farabi", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, XII: 145-162.
- MacIver, R. M. and C. H. Page. *Cemiyet*, çev. Amiran Kurtkan, İstanbul: M.E.B. Yayınları, 1971.
- Mahdi, M. *Alfarabis Philosophy of Plato and Aristotle*, New York: The Free Press of Glencoe, 1962.
- Manzur, İbn. *Lisanü'l Arab, 'saade' mad.*, Beyrut: Daru Sadır, 1994.
- Medkur, İbrahim. "Farabi", *İslam Düşüncesi Tarihi* içinde yayımlayan M. M. Şerif, çev. Osman Bilen, İstanbul: İnsan Yayınları, 1990.

- Merlan, P. *Greek Philosophy from Plato to Plotinus, The Cambridge History of Later Greek and Early Medieval Philosophy*, ed. A. H. Armstrong, Cambridge: University Press, 1967.
- Mucahid, Huriye. *Farabi'den Abduh'a Siyasi Düşünce*, çev. Vecdi Akyüz, İstanbul: İz Yayıncılık, 1995.
- Mutçalı, Serdar. *Arapça-Türkçe Sözlük*, İstanbul: Dağarcık Yayınları, 1995.
- Olguner, Fahrettin. *Farabi*, İzmir: Akademi Kitabevi, 1993.
- Platon. *Devlet*, çev. Hüseyin Demirhan, İstanbul: Sosyal Yayınları, 2002.
- Rosenthal, E. I. J. *Ortaçağda İslam Siyaset Düşüncesi*, çev. Ali Çaksu, İstanbul: İz Yayınevi, 1996.
- Runes, D. D. "Eudaimonia", *Dictionary of Philosophy*, 1977.
- Tamtürk, Bayram. "Farabi'nin Mutluluk Anlayışı", yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Ankara, 2006.
- Tuncer, Mehmet. "Aristo ve Farabi'de Mutluluk Düşüncesi", yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2006.
- Ülken, H. Ziya. *İslam Düşüncesi*, İstanbul: Ülken Yayınları, 1995.
- _____. *İslam Felsefesi Kaynakları ve Etkiler*, İstanbul: Cem Yayınevi, 1993.
- Walzer, R. *Greek into Arabic*, Oxford: Bruno Cassirer, 1962.
- Yalçın, Mikdat. *Mutluluk Yolu ve Felsefesi*, çev. Sabri Hizmetli, İstanbul: İlmi Neşriyat, 1994.